

12. Kuanbaj O. Kolonial'naja politika Rossijskij imperij v otnoshenii kazahov Zapadno-Sibirskogo general-gubernatorstva v arhivnyh dokumentah (II polovina XIX) // Otan tarihy: Institut istorii i jetnologii im. Ch.Ch. Valihanova, №3, 2021. – pp. 67-74. DOI 10.51943/1814-6961_2021_3_67 [in Russian].

13. Sultangazy G. Zh. Politicheskoe prostranstvo gorodov Severnogo Kazahstana na rubezhe XIX-XX vv. // Izvestija Altajskogo gosudarstvennogo universiteta, 2021, № 6(122). pp. 51-55 DOI: 10.14258/izvasu(2021)6-07. URL:<https://izvestiya.asu.ru/article/view/%282021%296-07> [in Russian].

14. Ksenzshik, G. N. Istoricheskaja geografija stepnyh oblastej Kazahstana v XIX - nachale XX vv. [Tekst] / G. N. Ksenzshik. - Almaty: Ajzanym, 2015. - 404 p. [in Russian]

15. Razdykov S., Abdrakhmanov B., Aitkenov Z., Battalov K., Shabambaeva A. The Appearance of Agrarian Property in the Nomadic Society in Central Asia in the 18th and the First Half of the 19th Centuries”, Space and Culture, India, 2019, 6(5), pp. 124–135. doi:[10.20896/saci.v6i5.440](https://doi.org/10.20896/saci.v6i5.440).

16. Karassayev G, Yensenov K, Zhumagulov B, Bexeitova A, Khamitova A. Kazakh Khanate in the middle of the XVIII-XIX century: External relations, process, results and significance. Sci Herald Uzhhorod Univ Ser Phys. 2024;(55):751-760. DOI: 10.54919/physics/55.2024.75ge1

FTAXP/ МРНТИ/ IRSTI: 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC 9.93/94

<https://doi.org/10.51889/2959-6017.2026.89.2.004>

Н.А. Шынтаев^{*1}, Г.Т. Мусабалина²

¹тарих білім беру бағдарламасының 2 курс докторанты,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Қазақстан, Астана қ.

e-mail: Shyntaev_97@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0001-2700-4445>

²тарих ғылымдарының докторы, профессор,

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Қазақстан, Астана қ.

e-mail: g.mussabalina@yandex.kz

<https://orcid.org/0000-0002-7576-9311>

1991–2000 ЖЫЛДАРДАҒЫ ШЫМКЕНТ ҚАЛАСЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ: КҮНДЕЛІКТІ ӨМІР КОНТЕКСТІНДЕГІ ТАРИХИ ТАЛДАУ

Аңдатпа

Мақалада 1991 жылдан бастап Шымкент қаласының күнделікті өмірінің әр тараптары қарастырылды. Атап айтқанда еліміз тәуелсіздік алған сәттен бастап қала тарихындағы болған өзгерістер мен қиыншылықтар, сондай-ақ кейінгі жылдардағы қаланың жетістіктері мен оңды өзгерістері салыстырмалы түрде зерттелінді. Кеңес Одағы тарағаннан соңғы алғашқы жылдардағы қала кәсіпорындарындағы орын алған қиыншылықтар мен толық күшімен жұмыс атқарып тұрған зауыт, кәсіпорындардың тыныс-тіршілігі мен жұмысын тоқтатуы және оның салдары да мақала арқауына айналып талданды. Мақала барысында қаланың тұрғындарының күнделікті өмірі, 90 жылдардағы қиыншылықтар, куәгерлердің сұхбат барысында берген сұхбатынан үзінді түрінде де келтірілді.

Ондағы деректерді растау мақсатында архивтік деректердегі мәліметтерді де кеңінен пайдаландық. 1990 жылдардағы Шымкент қаласындағы алып кәсіпорындардың жағдайы да

құжаттық деректер негізінде талданып қарастырылды. Сондай-ақ қаладағы қылмыстық ахуал да архивтік анықтамалар мен прокуратураның статистикалық есептері негізге алына отырып жан-жақты баяндалды. Осы бағытта білім беру саласындағы атқарылған істер мен кейбір лауазымды тұлғалардың тарапынан жіберілген қызметтік кемшіліктерге де арнайы талдау жасалынды. Сонымен бірге қаланы көркейту мен абаттандыруға байланысты қала әкімшілігінің атқарған онды істері де мақалада көрініс тапты. Осынау мәліметтер негізінде Шымкент қаласының 1991-жылдардан бастап тұрғындардың күнделікті өміріне әсер еткен факторлар зерттеу нысанына айналды.

Кілт сөздер: кәсіпорындар, жұмыссыздық, қылмыстың түрлері, рәкет, білім саласы, қаланы абаттандыру, қала көлік қатынасы, суландыру жүйесі, қала денсаулық саласы.

Н.А. Шынтаев¹, Г.Т. Мусабалина²

*¹ докторант 2 курса образовательной программы «История»,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва,
Республика Казахстан, г. Астана, e-mail: Shyntaev_97@mail.ru
<https://orcid.org/0009-0001-2700-4445>*

*² доктор исторических наук, профессор,
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилёва,
Республика Казахстан, г. Астана, e-mail: g.mussabalina@yandex.kz
<https://orcid.org/0000-0002-7576-9311>*

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ГОРОДА ШЫМКЕНТА В 1991–2000 гг.: ИСТОРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ В КОНТЕКСТЕ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ

Аннотация

В статье рассмотрены различные аспекты повседневной жизни города Шымкента начиная с 1991 года. В частности, в сравнительном аспекте исследованы изменения и трудности, произошедшие в истории города с момента обретения страной независимости, а также достижения и позитивные преобразования последующих лет. Проанализированы трудности, возникшие на городских предприятиях в первые годы после распада Советского Союза, прекращение деятельности заводов и предприятий, ранее функционировавших на полную мощность, а также их последствия. В статье освещена повседневная жизнь жителей города, трудности 1990-х годов, приведены фрагменты воспоминаний очевидцев, полученные в ходе интервью.

Для подтверждения изложенных фактов широко использованы архивные материалы. Состояние крупных предприятий Шымкента в 1990-е годы проанализировано на основе документальных источников. Криминогенная обстановка в городе раскрыта на основе архивных справок и статистических отчетов прокуратуры. В данном направлении проведён специальный анализ деятельности в сфере образования, а также служебных нарушений, допущенных отдельными должностными лицами. Кроме того, в статье отражены меры, реализованные городской администрацией в сфере благоустройства и развития городской инфраструктуры. На основании представленных материалов факторы, повлиявшие на повседневную жизнь жителей города Шымкента с 1991 года, определены в качестве объекта исследования.

Ключевые слова: предприятия, безработица, виды преступлений, рәкет, сфера образования, благоустройство города, городское транспортное сообщение, оросительная система, сфера здравоохранения города.

N.A. Shyntaev^{ID*1}, G.T. Mussabalina^{ID2}

¹ 2nd-year PhD student of the Educational Program “History”,
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: Shyntaev_97@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0001-2700-4445>

² Doctor of Historical Sciences, Professor,
L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan
e-mail: g.mussabalina@yandex.kz

<https://orcid.org/0000-0002-7576-9311>

SOCIO-ECONOMIC TRANSFORMATION OF THE CITY OF SHYMKENT IN 1991–2000: A HISTORICAL ANALYSIS IN THE CONTEXT OF EVERYDAY LIFE

Abstract

The article examines various aspects of the everyday life of the city of Shymkent beginning from 1991. In particular, it comparatively analyzes the changes and difficulties that occurred in the city's history following the country's independence, as well as the achievements and positive transformations of the subsequent years. The study also explores the difficulties faced by urban enterprises in the early years after the collapse of the Soviet Union, the cessation of operations of factories and enterprises that had previously functioned at full capacity, and the consequences of these processes. The article highlights the daily life of the city's residents during the hardships of the 1990s and includes excerpts from interviews with eyewitnesses of that period.

To verify the presented facts, archival materials were extensively utilized. The condition of major industrial enterprises in Shymkent during the 1990s was analyzed on the basis of documentary sources. The criminal situation in the city is examined through archival records and statistical reports of the prosecutor's office. In this context, a special analysis was conducted of developments in the field of education, as well as official misconduct committed by certain public officials. In addition, the article reflects measures implemented by the city administration in the sphere of urban improvement and development. Based on these materials, the factors that have influenced the everyday life of Shymkent's residents since 1991 are identified as the object of the study.

Keywords: enterprises, unemployment, types of crimes, racketeering, education, urban improvement, urban transport, irrigation system, urban health care.

Кіріспе. Тәуелсіздік жылдары Шымкент үшінші миллионер қала болды және осылайша елдердің әлемдік рейтингінде Отанымыз Қазақстанды 30-шы орынға көтерді. Бірақ қайта құру жылдарында бастау алған кейбір қиындықтар Кеңес Одағы тарағаннан соң ауыр жайттарға алып келді. Өнеркәсіп салаларындағы бұрынғы экономикалық байланыстар ыдырады. Мысалы, өзара келісімдер бола тұра, кезінде Ресей мен Украина Қазақстанға кокс жіберуді тоқтатты. Соның салдарынан Жамбыл және Шымкент фосфор өндірісі зардап шегіп, минералды тыңайтқыштар шығаруды қысқартты. 1991 жылы Шымкент қаласында фосфор өндіру 32, қорғасын өндіру 8,9 пайызға, цемент өндіру де едәуір кеміді. Фосфор және машина шиналарын жасайтын, кезінде КСРО-дағы озық зауыттардың аттары ғана сақталып қалды. Дегенмен халыққа білім беру саласында жұмыс ешбір тоқтаусыз одан әрі жалғасып жатты. 1988-1989 оқу жылында Жамбыл облысында 439 мектепте 229.300 оқушы, 8 арнаулы оқу орындарында 9.600, ал 3 жоғары оқу орындарында 15.400 студент оқыса, Шымкент облысындағы 959 мектепте 427.100 оқушы, ал 20 арнаулы оқу орнында 23.600, 3 жоғары оқу орнында 14.9000 студент оқыса, Қызылорда облысындағы 324 мектепте 157.300 оқушы, 7 арнаулы оқу орнында 7.500, 1 жоғары оқу орнында 5.300 студент оқыды [1, 416 б.].

1991 жылдың 11-қыркүйек күні Шымкент облыстық партия комитетінің VIII пленумы өтіп, оған барлығы 123 адам қатысып, пленумда қаралып отырған «Қазақстан Компартиясы

облыстық партия комитетін тарату туралы» хабарламадан кейін бүкіл Кеңес Одағындағы сияқты қаншама жылдар бойы өзінің саясатын жүргізген облыстық партия комитеті өзінің өмір сүруін тоқтатты. 1991 жылдың 1-тамызында облыстағы 1.686 бастауыш партия ұйымдарында барлығы 67.439 коммунист бар болатын [2, 5 п].

Материалдар мен әдістер. Мақаланы жазу барысында бірнеше архивтік деректер мен жергілікті тарихшылардың еңбектері, қарастырылып отырған дәуірде куәгер болған респонденттерден алынған жазбалар, сонымен қатар сол дәуірдегі қала басшылығында болған тұлғалардың мақалалары мен интервьюлері де негізге алынды. Атап айтар болсақ мақаланы жазу барысында Шымкент өңірлік мемлекеттік мұрағаты мемлекеттік мекемесі 1704 қоры, Қазақстан Республикасы Ұлттық мұрағаты 4-қоры, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағаты 1009 Қор, Түркістан Облыстық Мемлекеттік Архиві 901 қоры, ҚР Орталық Мемлекеттік Архиві 206 қоры, Түркістан Облыстық Мемлекеттік Архиві 969 қоры, Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағаты 809 Қор. Сондай-ақ Шымкент тарихи-ақпараттық жолбасшы» 1998-жылы шыққан еңбек, Жергілікті тарихшылар мен жазушылардың Қазақстанның оңтүстік өңірінің тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) Алматы: 2009 жылғы шыққан еңбегі, Шымкент қаласының тарихы, тарихи танымдық баян. Алматы «Қаламгер» баспасы 2021 шыққан еңбегі, Қылмыстан қорғануға бола ма? – Алматы -Қазығұрт, 2005 жылғы еңбегі.

Сонымен бірге «История крупных промышленных предприятий города Чимкент том 1 (1868-2021 гг.) Сборник документов и материалов» Шымкент: 2023 жылғы жинақ та пайдаланылды. Бұлардан бөлек респонденттерден алынған сұхбаттар да мақаланың деректік негізін құрайды.

Мақаланы жазу барысында жалпы ғылыми әдістер талдау, синтездеумен қатар салыстырма-лы тарихи әдістер, проблемалық-хронологиялық, математикалық-статистикалық әдістер де қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау. Тұтастай алғанда Шымкент қаласын ірі мегаполис ретінде дамытудың басты факторларының бірі өнеркәсіпті дамыту үшін отарлық билік тауарлардың алғашқы көрмелерін, жәрмеңкелерді бастады. Қалалық көктемгі жәрмеңке мұнда 1866 жылдан бастап жұмыс істей бастады және жыл сайын 1-15 сәуір аралығында өтті. Жәрмеңкені өткізу үшін Шымкенттің таңдалуын орыстар келесідей негіздеді: "Түркістан, Әулие Ата және Ташкент қалаларынан келген үш жолдың түйіскен жерінде Шымкент бір мезгілде Түркістан облысының көшпелі тұрғындарының орталығында орналасқан, ал қырғыздар онда өз табындарын өткізер еді. Сонымен қатар, Шымкентте біз осы аймақты басып алған кезде ең көп зардап шеккендер жәрмеңкемен танысып, сауда қоғамы да жақсарар еді", - делінген құжаттарда. Жалпы XIX ғасырдағы Шымкент уезінің ерекшелігі шағын қалалар мен елді мекендердің көптігі болды. Кеңес Одағы ыдыраған соң алғашқы жылдары 1990 жылдардың басы көптеген экономикалық қиындықтармен тұспа-тұс келді. Шымкент қаласындағы бірнеше алып кәсіпорындар өз күшінен төмен деңгейде жұмыс жасай бастады, осынау алып кәсіпорындардың қызметіне шолу жасап өтер болсақ, еліміз Тәуелсіздік алған соң көптеген кәсіпорындар жұмысын тоқтатты немесе құрылымдық негізде қайта құрылды. Соның бірі Шымкент қорғасын зауыты. 1984 жылы күкірт қышқылы цехында БВК-3,6 бірегей электрофилтрі енгізілді, ол қала атмосферасына ластауыштарды жоюдан асып түсті» [3,1999 л] 1984 жылдың тамыз айынан бастап Түсті металлургияны дамытуға қосқан зор үлесі үшін зауыт Еңбек Қызыл Ту орденімен марапатталды. 1988 жылдан 1993 жылға дейін 50-ге жуық импортталған дербес компьютерлер (ӨТКЖ/АТ) жұмыс істейді, бірегей өнімдер жасалып, қаржы, өндіріс жоспарын құруда жергілікті есептеу желісі іске асырылуда. 1988 жылғы орталық диспетчерлік залда энергетикалық мониторинг құрылады ғалымдар әзірлеген қорғасын өндірісінің қождарын қалдықсыз кешенді қайта өңдеу технологиясына өнеркәсіптік сынақтар жүргізіледі.

Зауыт 1991 жылғы 21 маусымдағы «Шаруашылық серіктестіктер және акционерлік қоғамдар туралы», 1991 жылғы 1 тамыздағы заңы «Жекешелендіру туралы» заңы, Қазақстан

Республикасы Президентінің «Материалдық өндіріс саласындағы меншікті жекешелендіру жұмыстарын белсендіру шаралары туралы» 1992 жылғы 28 сәуірдегі жарлығы, 1992 жылғы 28 қыркүйектегі № 494 бұйрығы негізінде М.И. Калинин атындағы Қызыл Ту, Қызыл Жұлдыз, Ленин орденді Шымкент қорғасын зауыты, Шымкент қорғасын зауыты Акционерлік қоғамы болып қайта құрылды. [4,55 п] Шымкент қорғасын зауыты Қазақстан Республикасындағы түсті металлургияның қорғасын өндірудегі және түсті сирек металдар өндірудегі ірі кәсіпорын. Өзінің шаруашылық дербестігін сақтаған АҚ және оған кіретін мемлекеттік кәсіпорындардың тұрақты экономикалық жағдайын қамтамасыз етуге бағытталған бірыңғай қаржылық және коммерциялық саясатты жүргізеді - бұл 14 мемлекеттік кәсіпорын: жатақханалар, қонақ үйлер, профилакторийлер-санаторийлер, «Металлургтер сарайы» паркі, «Құрдас-тар» аула клубы, емхана, «Металлург» стадионы, «Светлячок» балабақшасы, «Балабақшалар», «Күн», «Теремок», «Шолпан», «Нұрлан», «Катюша» 1992 жылы 28 маусымда (№ 246 бұйрық) Қорғасын зауыты Алматы қаласында өткен "Металлургия-92" халықаралық көрмесіне қатысты, оның мақсаты республикаға шетелдік капиталды тарту нысандарын қоса алғанда, Қазақстан Республикасының әлемдік экономикалық қоғамдастықпен интеграциялау жолдарын қарастыру болды.

Зауыт қорғасын, висмут, сирек металды, жоғары тазартылған тотықтырғыштар өндіретін цехтарды, қорғасын прокатын, сонымен қатар алтын және күміс балқымасын біріктірді. Зауыт негізінен Оңтүстік және Орталық Қазақстанның, Оралдың, Өзбекстан Республикасының байыту фабрикаларының шикізатын өңдеді [4,55 п]. Шымкент қаласындағы «Южполиметалл» зауытының тарихына тоқталсақ-Қазақстандық тау-металлургия комбинаты, қорғасын өндіруші. Компания 1999 жыл Шымкент қорғасын зауытының және бірқатар тау-кен кәсіпшілігінің базасында негізделген. Ал Шымкент қорғасын зауыты 1934 жылы құрылған және оның үлесіне КСРО-дағы қорғасынның жалпы көлемнің 70 пайызы өндірілді. Корпорация Оңтүстік Қазақстан облысында теміржол бұрмалары мен дәнекерлеу электродтарын өндіретін зауыттар салды, Кентау қаласында Vigier (Швейцария) және Vicat (Франция) компанияларымен бірлесіп "Кентау цемент" цемент зауытын салуды жоспарлады. Алайда, 2012 жылы кәсіпорын біржола тоқтады. «Южполиметалл» зауытының құрамында жеті зауыт бар олар металл мен мырыш өндірісінде негізгі технологиялық цикл үшін реагенттер мен реактивтер, барит қоспасын, кварц құмын, тау – кен байыту және Қазақстан көмір өнеркәсібі үшін резинотехникалық өнімдер мен аккумулятор батареяларын өндіреді. 2007 жылға дейін компания Шымкент қаласын ыстық сумен және электроэнергиямен қамтамасыз етті Зауыт қорғасын, висмут, сирек металл, күкірт қышқылы, өндіріс, таза металдар өндіретін цехтар, жоғары тазалықтағы қорғасын оксидтерін, қорғасын ұнтағы мен қорғасын прокатын, күміс және алтын қорытпасын біріктіреді. Зауыт шығарған қорғасын Лондон металдар биржасында сапа стандарты ретінде тіркелген [5, 362]. Қазақстандағы ұзақ жылдар бойғы тарихы бар кәсіпорынның бірі Шымкент «Химфарм» АҚ. 1918 жылы зауыт фармацевтикалық субстанциялардың ең ірі өндірушісі болды, Кеңес Одағындағы Өсімдік шикізатынан және жалғыз есірткі заттар өндірушісі еді. 1921 жылы Владимир Ленин Еңбек және қорғаныс кеңесінің "Шымкент сантонин зауытын басқаруды ұйымдастыру туралы" қаулысына қол қойды, 1922 жылы зауытта техникалық морфин өндірісі басталды. Кейінгі жылдары кәсіпорын 70-тен астам дәрілік зат атауын шығара отырып, өндірісін кеңейтті. Ұлы Отан соғысы жылдарында Шымкентке эвакуацияланған Мәскеу алкалоид зауытының базасында майданға қажетті тұз қышқылы морфинін, омнопонды, кодеинді, фосфатты және басқа да препараттарды өндіру жолға қойылды, ал эвакуацияланған Киев тау материалдары зауытының жабдықтарында зауыт жұмысшылары 26 миллион таңғыш пен пакет жасап, майданға жөнелтті. Қазақстан Республикасы мемлекеттік мүлік Комитетінің 29 қыркүйек 1993 жылғы № 3-19 Мемлекеттік «Фармация» холдингтік компаниясы мен Оңтүстік-Қазақстан территориялық мемлекеттік мүлік жөніндегі қаулысымен», 19 желтоқсан 1993 жылғы №184 «Химфарм»

мемлекеттік акционерлік қоғамы туралы қаулысымен Ф.Э. Держинский атындағы Шымкент химико-фармацевтикалық зауыты «Химфарм» Ашық Акционерлік қоғамына айналды.

Бұл қоғамның мақсаты химико-фармацевтикалық препараттар өндірісіне акционерлік капитал тарту және халықтың дәрілік, емдік, медициналық тұрғыдағы бұйымдар мен санитарлық-гигиеналық тұтынушылығын қанағаттандыру, дәрілік өсімдіктер мен дәрілік шикізаттарды дайындау мен сатып алу және акционерлердің тұрақты табысын қамтамасыз ету. Зауыттың бір ерекшелігі 1918 жылы өсімдік шикізатынан фармацевтикалық субстанциялардың ірі өндірушісі және наркотикалық субстанциялардың Кеңес Одағындағы жалғыз өндірушісі болды. Мұндағы өндірілген препараттар 35 мемлекетке экспортқа шығарылған. Зауытта сантониннен бөлек ауруды басатын морфин, омнопона, кодеин, фосфат және басқа да препараттар мен бинттер шығарады. Сонымен қатар папаверин, тебаин, стрептомицин, никотин, анабазин сульфат өнімдерін шығарады. 1986-1993 жылдардан бастап зауыт жаңа өнімдер алтей шөбінен мукалтин, валериан тұндырмасы, аралии, пустырник, календула, солодко тамырынан сироп т.б. өндіреді [6,34-36 лл] Шымкент Шина зауыты да аса ірі кәсіпорын болатын.

Зауыт 1976 жылы алғашқы өнімін бере бастаған. Кеңес Одағы тараған соң зауыт жекешелендіріліп «Петроказ ЛТД» компаниясының меншігіне өткен және бірнеше жыл жұмысын тоқтатты. 2004 жылы зауыттың жаңа иесі алматылық «Ордабасы» корпорациясы болды. Қазақстан Республикасы үкіметінің қаржылық қолдауымен зауытқа 40 миллион доллар өндірісті жаңарту мақсатында жұмсалды. Германия, Италия, Франция, АҚШ-тың ең жақсы фирмаларының технологиялары орнатылды. 2005 жылы зауыт 2,5 миллиард теңгенің өнімін шығарды. Кәсіпорында 2 893 адам жұмыс жасады. Ал 01.01.1997 жылы жұмыс жасаған жұмысшылар саны 4 280 адам болатын. Мұның ішінде басшылар - 310 мамандар, - 398, қызметкерлер - 14, жұмысшылар - 3 558, ал бала күтіміне байланысты 613 адам демалыста болды. «Шымкентшина» АҚ толық қуатымен жұмыс жасамауына байланысты бөлімдер мәжбүрлі түрде жойылды да оның салдары жұмысшылардың қысқаруына алып келді.

1996 жылы – 654 адам жұмысқа қабылданса, 1 538 адам жұмыстан босатылған, соның ішінде 122 адам қысқартылған, өз өтінішімен-646 адам, ауыстыру тәртібімен – 670 адам, жұмыс орнында болмау себепті 19 адам, басқа себептермен 81 адам жұмыстан шыққан. Мұның ішінде жоғары санатты жұмысшылар жинақтаушылар-21, вулканизаторлар-18, слесарь-жөндеушілер-57, слесарь-электриктер-41, слесарь КИПиА-19 машинист-каландр – 1 адам қызметтен босаған. Шымкентшина АҚ бұл көп ұлтты ұжым болды. Онда 14 ұлттың өкілдері жұмыс жасаған қазақтар-1753, орыстар-1115, өзбектер-885, украиндар -100, татарлар-110 және басқа да ұлт өкілдері. 2007 жылы зауыт автомобиль нарығының үздіксіз өсіп отырған тұтынушылығына қарамастан жұмысын тоқтатып жабылған [7, 3-4.,41,43-44 лл]. Оңтүстік Қазақстан облысы Шымкент қаласында орналасқан "Шымкент цемент" зауыты 1958 жылы құрылған. Зауыттың өндірістік қуаты жылына 1,3 млн тонна цементті құрайды. Зауытта өндірілетін цемент бүкіл Қазақстан бойынша көптеген ірі нысандарда сұранысқа ие. Зауыт өндірген Цемент Байқоңыр ғарыштық кешенін, Алматы және Ташкент әуежайларын, Кашир және Нұрек ГЭС-ін, Қарақұм каналын салу үшін пайдаланылды, Қазақстандағы және көрші елдердегі басқа да белгілі нысандар Шымкенттегі "Асар" шағын ауданындағы Шымкент цемент зауытының жоғары сапалы цементін пайдалана отырып, тарихи отанына келген оралмандарға арналған үйлер салынды. Сондай-ақ, "Шымкент цемент" АҚ Көксарай контррет-тегішін салу үшін цементтің арнайы маркасы-сульфатберік цемент шығарады. 2014 жылдың қыркүйегінде зауытта жаңа құрғақ желінің құрылысы басталды, жалпы инвестиция көлемі 80 млн. АҚШ доллары. Зауытты жаңғырту жобасы "Өнімділік 2020" мемлекеттік бағдарламасына енгізілген. Жаңа желі қоршаған ортаны қорғау, қауіпсіздік техникасы және үнемділік бойынша өзінің заманауи көрсеткіштерімен ерекшеленеді. 2016 жылы "Шымкентцемент" зауыты Heidelberg Cement тобының құрамына кірді. 1998 жылы "Шымкент цемент Italcementi group компаниясының құрамына енді. Italcementi-4 континенттегі 21 елдің ноу-хау және мәдени тәжірибесін

біріктіретін, 55 цемент зауыттарынан, 10 ұнтақтау орталықтарынан, 8 терминалдан, 494 бетон зауыттарынан тұратын өнеркәсіптік желісі бар холдингтік компания. Italcementi group Қазақстанда белгіленген клиенттерге қызмет көрсететін және олардың қажеттіліктерін қанағаттандыратындығын айтпағанда, үлкен көпұлтты компанияның жаһандық тәжірибесін пайдаланады [5,362]. Бүгінгі таңда "Шымкент цемент" АҚ цементтің келесі түрлерін шығарады:

- ПЦ400Д20
- ШПЦ400Д8
- ССПЦ400Д0
- ПЦ400Д0-Н
- ПЦ500Д0-Н

Шымкент асбест-цемент конструкциялары комбинатының құрылған күні 1960 жылғы 16 мамыр болып саналады, осы кезеңнен бастап Оңтүстік Қазақстан Халық шаруашылығы Кеңесі 16.1960 жылғы №285 өкіммен Шымкент цемент көкөніс зауытынан басталған құрылысты қабылдай отырып, асбест-цемент конструкцияларын салу комбинатының дирекциясын құрды [8, 44 л] жылына 165 миллион дана шартты шифер плиткалары, 1850 км шартты диаметрі 200 мм асбест-цемент құбырлары, 80 мың текше метр минералды жүн өнімдері, керамзит қиыршық тастары жылына 100 мың текше метр болатын зауыт жобаланған. 1962 жылдың мамырында Оңтүстік Қазақстан өлкесінің Оңтүстік Қазақстан Халық шаруашылығы Кеңесіне құрылуы құрылыс материалдары өнеркәсібі басқармасы [9,16-17 л]. Шымкент асбест-цемент конструкциялары комбинатының бірінші кезегін пайдалануға беруге байланысты құрылыс кәсіпорнының дирекциясы таратылды. Оңтүстік Қазақстан экономикалық әкімшілік ауданының халық шаруашылығы Кеңесінің 1964 жылғы 25 наурыздағы № 147- өкімі негізінде Шымкент асбест-цемент конструкциялары комбинатының басқармасы құрылды [10,94 л]. "Эластик" өнеркәсіптік-сауда фирмасы Шымкент тіркеу палатасында 1992 жылғы 15 Маусымда № 1170 ұжымдық кәсіпорын ретінде тіркелді. Кәсіпорын шығарған өнімдер-шұлық өнімдері халық тұтынатын тауарлар болып табылады шұлық өнімдері глад де, балалардың да ассортиментінде шығарылады, тегіс боялған және өрнектелген, әр түрлі шикізаттан, табиғи және синтетикалық талшықтардан қысқа және ұзартылған: мақта-қағаз және жартылай жүннен жасалған иірілген жіп, текстуралы Капрон жіптері Эластика, Нейлон жіптері және олардың әр түрлі комбинациялары. Кәсіпорын шығаратын продукция 42 Қазақстан Республикасының сауда базаларында, жасалған шарттар негізінде сатылады. 1992 жылдың бірінші жарты жылдығында кейбір базалардың (Шымкент, Қарағанды, Жамбыл) п/ш группаның шұлық бұйымдары туралы бас тартуы болды. Қазіргі уақытта мақта-мата иірілген жіп пен аралас иірілген жіптің жаңа ассортименті жұмыс істеп, базалармен келісілді. Өндірілетін өнімнің бағасы толығымен алынған шикізат пен материалдардың құнына байланысты. Материалдық шығындар мен өнімнің өзіндік құны соңғы өнімдердің құнының 80% құрайды. Өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда 6,6 есе өсті, ал негізгі шикізаттың бағасы 14,4 есе, бояғыштар мен химиялық заттарға 49 есе, отын мен электр энергиясына 2,6 есе, көлік шығындарына 5 есе өсті. Сонымен қатар, кәсіпорын басталған қайта құруды аяқтау, балабақшаны ұстау, балаларды пионер лагеріне жіберу, зейнеткерлерге материалдық көмек көрсету үшін өзінің өндірістік қызметінен пайда табуы керек. Қазірдің өзінде толық жұмыс істемей, брендтік Эластик дүкен арқылы балалар голфиі, әйелдердің ізбасарлары, жастарға арналған лосиндер сатылады. [11,13-15 л] "Қазақиталкаркүл" бірлескен кәсіпорны Қазсовминінің өкімі негізінде 19.07.1988 ж. №166-р және республика мемлекеттік Агроөнеркәсібінің 24.11.88 ж. № 636 Бұйрығы негізінде құрылды. Бұрынғы Қаракөл зауыты мен итальяндық "Джиза" фирмасының қатысуымен өндірістік қызмет бірінші кезектегі Қаракөл шикізатын жылына 1500 мың дана және 5000 мың дана қой терісін қайта өңдеуден, "қайта өңдеуден кейін" шетелдік нарықтарға өткізуден тұрады айта кету керек, соңғы жылдары Қаракөл өнімдерінің көлемі айтарлықтай азайды. 1991 жылы 1,4 млн дана, 1992 жылы 1 млн дана дайындалды республикалық Тапсырыс деңгейінде 1,120 мың дана. Бұл күндері республика-ның Қаракөл шаруа-

шылықтарының шикізат жеткізілімінің күрт төмендеуімен енгізілген Қаракөл өңдеу фабрикасының қуатын пайдалану 30-35%-дан аспайды. Мәселен 1 қыркүйектегі жағдай бойынша өткен жылдың осы кезеңіндегі 913 мың данаға қарсы 446 мың дана ғана қолға алынды [12,59-61,68 л].

Көріп отырғандай осынау алып кәсіпорындардың басым көпшілігі өз жұмыстарын тоқтатуға мәжбүр болды. 90 жылдардың қиындығын сол кездегі Шымкент қаласы Дзержинский аудандық әкімшілігінің бірінші орынбасары болып қызмет атқарған Сапарбек Мұсаханұлы Саховтың естелігіндегі сұхбатынан да көруге болады. Сұрақ: «Экономиканың қазіргі жағдайы қоғамның байлар мен кедейлер болып тапқа бөлінуіне әкелетіні жасырын емес. Ауданда аз қамтылған тұрғындарды қорғау мақсатында не істелініп жатыр?» - Сахов:

«Осы мәселелерді шешу үшін «Қамқорлық» қоры құрылды, оның тұсаукесері 18 тамызда өтті. Бұл идеяға ауданның кәсіпорын басшыларының, кәсіпкерлердің, тіпті кейбір бюджеттік ұйымдардың басым көпшілігі жауап берді. Нәтижесінде Қор 2 миллион 240 мың рубль алды.

Қор жетім студенттерге, жетім балаларға материалдық көмек көрсетуді, ауданның әлеуметтік көмек 1-ші және 2-ші бөлімдерінің қамқорлығындағыларға, аудан халқының аз қамтылған топтарын қамтамасыз етуге арналған. Бұл 1-ші топтағы 270 мүгедек, 295 көпбалалы ана, 167 аз қамтылған зейнеткер. Жоғарыда аталған санаттағы адамдарға картоп сатып алуды жоспарлап отырмыз, Ұлы Отан соғысы ардагерлері мен мүгедектердің тістерін тегін протездеуге 100 мың рубль бөлінді. Соманың бір бөлігі пәтерлерді жөндеу кезінде көмек көрсетуге бағытталады».

Заңның мемлекеттік тілде шығарылуы туралы сұраққа аудандық әкімшілік басшысының орынбасары былай деп жауап берді: «Ай сайын ауданның кемінде 5–6 ұйымына осы Заң талаптарын орындау бойынша көмек көрсетеміз. Қазіргі уақытта аудандағы мекемелердің ішінде қазақ тілін үйрену жұмысы жүргізілмейтін ұйымды табу қиын. Сондай-ақ қазақ қарпіндегі жазу машинкасымен қамтамасыз ету және тіл мұғаліміне ақы төлеу мәселесі шешілген. Тағы бір мәселе – қазақ тілінің деңгейін орыс тілінің деңгейіне көтеру үшін әлі де көп жұмыс істеу қажет» [13, 328 с.].

90-жылдар қалың көпшіліктің есінде қылмыстың өршуімен және жаңа пайда болған қылмыс түрлерімен сақталып қалды. Мұны кеңірек түсіну үшін Қазақстан Республикасындағы қылмыс көрсеткіштерінің сол жылдардағы өзгерісіне назар аударайық.

Кесте 1. Қазақстан Республикасындағы тонаудың динамикасы:

Жылдар	Қылмыстар саны	Жылдар	Қылмыстар саны
1990	8343	1997	8909
1991	9828	1998	9467
1992	13238	1999	9269
1993	13872	2000	8875
1994	11919	2001	9039
1995	9486	2002	8267
1996	8912	2003	7449
Кесте Е. Алаухановтың Қылмыстан қорғануға бола ма? - Алматы-Қазығұрт, 2005-44 беттен алынды.			

Қазақстан Республикасындағы тонау қылмысының динамикасы әртүрлі болып, негізінен 1991–1992 және 1994 жылдары бұл қылмыс түрі жоғары деңгейге жеткен [14, 44]. Біздің мәліметтеріміз бойынша қарақшылық шабуылдардың 13%-ы 00:00–09:00 аралығында, 10%-ы 09:00–15:00 аралығында, 20%-ы 15:00–19:00 аралығында, 30%-ы 19:00–22:00 аралығында, 27%-ы 22:00–24:00 аралығында жасалады. Осы деректерді жинақтай келгенде, тонау қылмыстарының 69%-ы түнгі уақытта жасалатыны анықталған [14, 59].

Кесте 2. Кәсіпорынға қарақшылықпен шабуыл жасау жағдайы.

Жылдар	Қылмыстар саны	Жылдар	Қылмыстар саны
1990	1321	1997	2910
1991	1422	1998	2952
1992	2304	1999	2687
1993	2335	2000	2478
1994	2146	2001	2670
1995	2087	2002	2471
1996	2509	2003	2279

Кесте Е.Алаухановтың Қылмыстан қорғануға бола ма ?-Алматы-Қазығұрт,2005-59 беттен алынды

Кесте 3. Қазақстан Республикасындағы қорқытып алушылық (рәкет)қылмыстарының 14 жылдағы көрсеткіші:

Жылдар	Қылмыстар саны	Жылдар	Қылмыстар саны
1990	295	1997	880
1991	365	1998	838
1992	340	1999	1344
1993	919	2000	1365
1994	1289	2001	1154
1995	1274	2002	1101
1996	1249	2003	1077

Кесте Е.Алаухановтың Қылмыстан қорғануға бола ма ?-Алматы-Қазығұрт,2005-61 беттен алынды

Қорқытып алушылық немесе рәкет қылмыстары нарық қатынастарының елімізге енуімен қатар пайда болған жаңа қылмыс түрі болып табылады [14,61]. Республикадағы қылмыстық статистикаға көз жүгіртсек, тонау қылмыстары 1992–1994 жылдары қарқынды түрде көбейгенін көруге болады. Одан кейінгі жылдары бұл қылмыстар біршама азайып, салыстырмалы түрде тұрақты статистикалық көрсеткішке жеткен. 1996 жылдан бастап, тонау қылмыстарының деңгейі тағы да біршама төмендеген [14,44]. Кәсіпорындарға бағытталған қарақшылық шабуылдардың саны 1996–1999 жылдары қарқынды өсіп, кейінгі жылдары азайған [14,59]. Қазақстан Республикасындағы қорқытып алушылық (рәкет) қылмыстарының динамикасына келетін болсақ, 1994–1996 жылдары күрт көбейгенін, 1997–1998 жылдары біршама азайып, тұрақтала бастағанын, ал 1999–2001 жылдары қайтадан өскенін байқаймыз [14,61]. Осылайша, бұл қылмыстардың дамуы тұрақсыз сипатта болғанын көруге болады.

Тек 2002–2003 жылдардан бастап бұл көрсеткіш біртіндеп азайып, тұрақты мәнге ие бола бастады. Мұның өзі еліміздің Тәуелсіздік алған жылдардағы экономикалық жағдайымен тікелей байланысты фактілерді көрсетеді. Осы қылмыс түрлері Шымкент қаласында да еліміз тәуелсіздік алып, нарықтық экономикаға өтуімен қатар қаулап шықты. Әсіресе «рәкет» деп аталған, бопсалау арқылы жасалатын қылмыстар мен «рәкетерлер» деген қылмыстық топтар пайда болды. Бұл топтар негізінен бизнес өкілдерінен, жаңа ашқан кәсіпорындардың иелерінен ақша бопсалаумен айналысты. Шымкент қаласында мұндай қылмыстар көбейіп кетті. Күресетін полиция органдарының экономикалық қиындықтары — ескі автомобильдермен жүріп-тұру, бензин тапшылығы және басқа да факторлар — бұл қылмыстық топтармен күресті қиындатты. Бұдан шығудың жолын таппаған кәсіпкерлер қылмыс әлемінен «крышалар» тауып, соларға белгілі бір төлем төлеп тұруға мәжбүр болды. Шымкент өңірінде 1998 жылы 6 594 қылмыс тіркелген, бұл 1997 жылмен салыстырғанда 25,9% аз көрсеткіш. Соның ішінде ауыр және аса ауыр қылмыстар саны 3 638, 1997 жылмен салыстырғанда 8,5% азайған. Жалпы қадағалау-тексеру нәтижесінде 47 қылмыстық іс қозғалып, сотқа 29 іс жолданды, 28 тұлға сотталды. Қарақшылық қылмыстардың өсуі 18,2%, наркотикалық қылмыстар 15,9%, бөгденің

мүлкін ұрлау фактілері 5,3% өскен. Қылмыстың жалпы ашылу көрсеткіші 71,8%-дан 70,7%-ға төмендеген. [15, 8 б.] 90-жылдардағы бүкіл елімізді қамтыған экономикалық қиыншылықтардан Шымкент қаласы тұрғындары да тыс қалмады.

Жоғарыда атап көрсеткеніміздей, бұрын мыңдаған адамдарды жұмыс орнымен қамтамасыз еткен ірі кәсіпорындардың толық күшімен жұмыс жасамауы немесе өз қызметін тоқтатуы қалада жұмыссыздықтың өріс алуына әкелді. Жұмыссыздық, экономикалық қиыншылықтар және нарықтың «жабайы» заңдарының енуі Шымкент қаласында қылмыстық элементтердің көбеюіне және экономикамен байланысты қылмыстардың күрт артуына әсер етті. Әсіресе, Кеңес одағы тарапынан көптеген бұрынғы экономикалық байланыстардың үзілуіне орай туындаған қиындықтар қала өміріне де әсер етті. Бұл қиыншылықтар Шымкент қаласында 1996–1997 жылдары қала әкімі болып А. Орманов қызмет жасаған тұста (Облыс әкімі Х. Абуллаев болатын) терең көрініс тапты. Қиыншылықтар газдың тапшылығымен, электр энергиясының үзілуімен және дүкен сөрелерінде азық-түліктің жетіспеушілігімен қатар бірінен соң бірі туындады. Респондент сол жылдардағы қиыншылықтар мен қала өмірін былай еске алады: «Біз қайда барсақ та азық-түлік кезегіне тұруға тура келді. Жас балаларға сүт алу үшін таңғы 5–6 шамасында кезекке тұратын едік. Бұл кезектің басында әрине зейнеткерлер тұратын. Сүт арнайы тасымал көліктерімен келетін. Көптеген адамдар жас балаларына сүт алып, үйіне тастай сала жұмысына асығатын, өйткені жұмыс орындарында да қысқарту шаралары жүріп жатқан. Қысқарту әртүрлі желеулермен — жұмыстан кешігу, басшыға қарсы өз пікірін ашық айту — байланысты орын алатын» [16].

Осы өзгерістер Шымкент қаласының тұрғындары арасында ашу-ыза туындатып, кейбір аудандарда халық митингілерге шығып, өз наразылықтарын білдіруге де алып келді. Халық арасындағы наразы топтар ел тәуелсіздігімен бірге келген демократия негіздерін пайдаланып, жаңадан құрылған партиялардың мақсаттарына қызмет етті. Олар қаланың әр бөліктерінде митингілерін өткізді. Бұл партиялардың басшылығында әр түрлі тап өкілдері болды: қарапайым слесарь немесе жұмысшылардан бастап, ғылым кандидаты дәрежесіне ие азаматтарға дейін, бірақ көбінің саясаттан хабары мен тәжірибесі аз болды.

Сол дәуірдің тағы бір куәсі респондент былай дейді:

«Мен ол кезде Шымкент қаласындағы «Электроаппарат» АҚ-да заңгер болып қызмет еттім. 16 мөлтек ауданда көп қабатты үйде тұратын едік. Жұмыстан кешке үйге оралғанда жарық пен газ болмаған мұздай бетон үйге кіретінбіз. Сол уақытта «Электроаппарат» зауыты керасинмен жанатын кішігірім құрал жасап шығара бастады, мен оны алып келдім. Тамақты сол құрал арқылы дайындай бастадық. Көп адамдар көп қабатты үйдің ауласында ағаш шыбықтары және басқа отын түрлерін жағып тамақ әзірлеумен айналысты. Жарық сағатпен беріліп, күніне бірнеше сағат қана қосылатын, негізінен кешкі тамақты ішіп үлгеруге уақыт болды; одан соң түн ортасына дейін өшірілетін. Түннің кейбір уақытында жарық қосылса, кей күндері таң атқанша берілмейтін. Халық фонарь және балауыз шамдарын пайдаланып күнелтті; шамдар бірнеше сағаттан соң таусылып, екіншісін пайдалану қажет болды.

Бірде демалыс күні 16 мөлтек ауданда көлік жүретін жолдың тұсында көп халық жиналған митингке кезіктім. Халық ашу-ызалы еді. Жиналғандарға қала әкімі А. Орманов келіп сөз сөйледі. Көпшіліктің ішінен бір кісі әкімге сұрақ қойып, екпіндеп сөйлей бастағанда әкім оған «онда сіз менің орныма отырып көрсеңізші» деген сөзін айтты. Сол кезеңде күнде бір «жаңалықтың» куәсі болып жүрдік. Түрлі «Инвест купондар» жұмыс орындарынан беріліп жатты, бірақ біз одан табыс таба алмадық» [17].

Міне, 1990-жылдардағы Шымкент қаласындағы жағдай осындай болатын. Бұл уақытша қиындықтарды қала халқы асқан сабырлықпен жеңе білді. Кәсіпорындарда айлық жалақы берілмейтін; оның орнына зауыттың өнімдері, мысалы «Электроаппарат» зауытында керасин немесе темір есіктер берілетін. Зауыт жанынан түрлі бұйымдар сататын дүкен ашылып, қажетті заттарды, киім-кешекті немесе басқа тауарларды сол жерден алуға болатын. Бірде зауыт қарыз

жалақымызға ұн үлестірді, оны әлдебір кәсіпорынмен бартер жолымен алған едік. Кейде 10 литр бензин бөлінетін. Бұл әрекеттер айлық жалақы қарызынан құтылудың жолдары болды. Кейде зауыт дүкенінен алған заттарды басқа дүкендерге апарып сатуға ұсыныстар да болған, ал кейін оқу орнына ауысуға тура келді. Мұнда аз болса да «налично» айлық беріледі екен» [17].

Респонденттің сөзін мына құжаттар да растайды. Сол кезеңдегі Қазақстан Республикасы Бас Прокурорының 2-сыныпты әділет кеңесшісі Ю. А. Хитриннің атына Оңтүстік Қазақстан прокуратурасының 1998 жылғы жұмысының қорытынды есебінде былай делінген:

«Продолжая работу по надзору Указа Президента РК от 10.04.97 «О первоочередных мерах по обеспечению своевременных выплат пенсии и заработной платы» и других вопросов трудового законодательства, прокуроры провели 475 проверок, выявив 2048 нарушений закона; устранены 898 исполненными предписаниями, 601 удовлетворенным протестом, 147 рассмотренными представлениями, 138 разъяснениями закона. 268 должностных лиц, допустивших нарушения, привлечены к различным видам ответственности. Защищая материальные интересы работников, в их пользу взыскано по мерам реагирования 266,8 млн тенге, по 820 удовлетворенным искам прокуроров взыскано 21 млн тенге. По вопросам надзора за исполнением пенсионного законодательства проведено 218 проверок, выявлено 332 нарушения закона; для устранения которых исполнено 239 предписаний и представлений, 33 разъяснения закона. 26 должностных лиц привлечено к ответственности. По мерам прокурорского реагирования возмещено 185,8 млн тенге, в том числе в Пенсионный Фонд более 156 млн тенге. Удовлетворено 99 исков на общую сумму 66,9 млн тенге» [18, 3 л.].

Шымкент қаласының білім беру жүйесі де осынау қиындықтармен күресе отырып өз жұмыстарын қажырлы түрде атқара білді. Сол дәуірдегі осы саланы басқарған С. Сахов мынадай деректерді келтірген:

«В настоящее время из 44-х профтехучилищ в области осталось 21, из 13-ти Шымкентских работает только пять. В то время молодежи, обучающейся в профшколах по рабочим профессиям, всего девять тысяч. Уже сейчас на рынке труда наблюдается спрос на квалифицированную рабочую силу при устоявшейся высокой безработице среди дипломированной молодежи» [19].

Кесте 4. Шымкент қаласындағы Жалпы білім беру мекемелері мен мектепке дейінгі мекемелердің салыстырмалы динамикасы.

1967	1975	1985	1991	1993	2005	2020
Қалада жалпы білім беретін 38 мектеп болды	Қалада жалпы білім беретін 46 мектеп болды	Қалада жалпы білім беретін 46 мектеп болды	Қалада жалпы білім беретін 68 мектеп болды	Қалада 57 орта мектеп болды	Шымкентте барлығы 91 мектеп	Шымкентте 172 мектеп болды
Оның ішінде 2 мектеп интернат	Оның ішінде 2 мектеп интернат	Оның ішінде 2 мектеп интернат	Оның ішінде 57 орта мектеп	2 гимназия	Шымкентте 75 орта мектеп	214 506 оқушы оқыған
1 малшылар балаларына арналған итернат	10 кешкі және 1 қалалық сырттай мектеп	9 жұмысшы-жастар мектебі	2 гимназия	1 лицей	4 бастауыш	172 960 оқушы білім алған
9 жұмысшы-жастар мектебі	89 мектепке дейінгі балалар мекемесі	4 сырттай оқу мектебі	1 лицей	1 кешенді мектеп	8 тоғыз жылдық	Жеке меншік мектеп саны 25

27 балалар бақшасы	Оқу бөліміне қарасты 6 спорт мектебі	35 мектепке дейінгі балалар мекемесі	1 мектеп кешені	2 мектеп - интернат	4 ақыл-есі кеміс балаларға арналған мектеп	Жеке мектепте 9277 оқушы оқиды
1 пионерлер үйі болған.	2 музыкалық мектеп	1 оқу – өндірістік комбинат	8 орта, 3 бастауыш білім мектебі	4 бастауыш	Жалпы оқушылар саны 102 544 болған	Балабақшалар саны 526
	1 көркемсурет мектебі	2 саңырау және ақыл-есі кеміс балалар интернаты	4 жұмысшы жастардың кешкі мектебі	3 жұмысшы жастар кешкі мектебі		79 мемлекеттік балабақша
	1 пионерлер үйі болған	2 көркем сурет, 3 музыкалық	129 балабақша	127 балалар бақшасы болды.		447 жекеменшік балабақшалар
	1 жас техниктер станциясы болған.	4 пионерлер үйі	57 балабақша бюджеттік			
		1 жас техниктер станциясы	72 ведомстволық болған			
		1 балалар өнер мектебі				
Кесте Шымкент қаласының тарихы, тарихи танымдық баян. М. Әбдәкімұлы Алматы. «Қаламгер» баспасы 2021-306 бет кітабы негізінде жасалды						

Кестеден Шымкент қаласындағы білім беру мекемелері мен мектепке дейінгі ұйымдардың саны жыл санап өсіп отырғанын көруге болады [20, 306 б.].

1998 жылы прокуратура кәмелетке толмағандар туралы заңнаманың сақталуын, негізінен кәмелетке толмағандардың конституциялық құқықтары мен міндеттерін қамтамасыз ету мәселесі бойынша 18 тексеру жүргізді. Ата-анасының қамқорлығынсыз қалған немесе қорғаншылық пен қамқоршылықты белгілеу кезінде мектептерге бармайтын 73 оқушы анықталды. Әртүрлі себептер бойынша мектеп басшылары балалардың сабаққа келмеу себептерін анықтау, олардың сабаққа қатысуын қамтамасыз ету және оқушылардың мемлекеттік стандартқа сай білім алуын қадағалау бойынша қажетті шаралар қабылдамаған. Нәтижесінде мектептердің 86 лауазымды тұлғасы тәртіптік жауапкершілікке тартылды [18, 3 п.].

Суландыру жүйесі

Шымкент қаласының оңтүстік бөлігінен Бадам өзені ағып өтіп, Арыс өзеніне құяды. Бадам өзенін қаладан 10–12 шақырым жерде орналасқан «Бадам» су қоймасы реттеп отырады. Бұл су қоймасы қаланы суландырудың негізгі көзі болып табылады. Одан аққан суды «Шымкент-1» каналы қабылдап, қалаға жеткізеді. Каналдың ұзындығы 29,2 км, каналдың басты бөлігіне келетін судың мөлшері секундына 5,5 текше метр деп есептеледі. Қаланың темір жол аймағында канал «Шымкент-2» және «Жаңа шек» болып екіге бөлінеді. Бұл каналдар қаланы көгалдандыруға бағытталған. «Шымкент-2» каналының ұзындығы 15,6 км, «Жаңа шектің» ұзындығы 11,8 км. Бұдан басқа қаланың ортасында «Қошқар-ата» өзені бар, оның ұзындығы 7,5 км және ол 593 гектар жерді суландыра алады. Қазіргі уақытта қалада 22 тік дренажды скважина бар, олардың тереңдігі 30–60 метрге дейін жетеді. Скважиналардың өнімділігі жылына шамамен 10 млн текше метр. 2021 жылғы мәлімет бойынша Шымкент қаласында төрт табиғи өзен (Бадам, Қошқар-ата, Қарасу, Жаңа ішек) және бес канал (Шымкент магистралды каналы, Үлкен Бадам магистралды, Жаңабай, Ақсай–Қарабастау, Тоғыс) бар [20, 306 б.].

Көлік қатынасы. 1998 жылғы есеп бойынша Шымкент қаласында 55 автобус, 19 микро-автобус және 8 троллейбус маршруттары болды. Сонымен қатар қала тұрғындарына шағын «КАВЗ-685» және көп орынды «ИК-280» автобустары тасымал қызметін көрсеткен. Қосымша 40 «MAN» және 2 «Neoplan» автобустары қосылған. Автопарктар шетелдік несиенің есебінен ұлғайып отырған. Осы салада 1996–1997 жылдары 5,4 млн АҚШ доллары игерілген. Жалпы көлік қатынасын реттейтін қалааралық автовокзал құрамында 5 автовокзал және 10 шағын автобус стансасы бар. Бұл стансалардан күн сайын 195 автобус сапарға шыққан [21, 78 б.].

Шымкент қаласының 1998 жылғы медициналық қызмет саласына келетін болсақ, қалалық және облыстық медициналық бірлестіктердің саны 30-дан астам болды. Солардың ішінде 14 аурухана, 7 диспансер, 10 емхана, 5 перзентхана, бөбектер үйі, балаларға арналған сүт фабрикасы және жедел жәрдем бірлестігі жұмыс істеген. Сонымен қатар соңғы үлгідегі медициналық құрал-жабдықтармен қамтамасыз етілген Диагностикалық орталық ашылып, жұмыс жасай бастаған. Бұл орталық күніне 600 адам қабылдай алады. Диагностикалық мекеме Жапония, Англия және АҚШ-та жасалған заманауи құралдармен жабдықталған және қазіргі уақытта да Шымкент халқына риясыз қызмет көрсетуде. 1998 жылға дейінгі мәлімет бойынша қалада 15 мемлекеттік және 135 жеке меншік дәріхана халыққа қызмет көрсеткен. 1973 жылдан бері жедел жәрдем ауруханасында бароцентр жұмыс істейді. Оның құрамында арнайы ауамен жабдықталған 10 адамдық «Арыс-МТ» барокомплексі бар. Бароцентрде жыл сайын 3 мыңнан астам адам ем қабылдай алады.

Облыстық көз аурулары ауруханасының негізі 1965 жылы қаланған. Бұл ауруханада өте ауыр офтальмологиялық операциялар жасалатын болғандықтан, ол әдістемелік-ұйымдастыру және ғылыми-микрохирургиялық орталық болып табылады. Аталған мекемеде жыл сайын 150 мың адамға амбулаториялық, 4 мың адамға стационарлық қызмет көрсетіліп, 3,5 мыңдай науқасқа операция жасалады. Қаланың 140 мыңдай жас тұрғындары үшін 5 балалар емханасы мен ауруханасы қызмет көрсеткен. Ірі емханалардың бірі – 800 орындық облыстық клиникалық аурухана [21, 86–89 б.].

Шымкент қаласы аумағындағы заңдылықты қадағалай отырып, қала бюджетіне қаржыны қайтаруда қала прокуратурасы да қажырлы еңбек еткен. Архив материалдарындағы мәліметтерге сәйкес: «1998 жылы қала прокуратурасы 195 млн теңгеге, оның ішінде бюджетке 89,3 млн теңгеге залалды нақты өтеді, ал өткен жылдың ұқсас кезеңінде прокуратура жалпы сомасы 43 млн теңгеге залалды өтеу бойынша шаралар қабылдаған. Нәтижесінде 1998 жылы прокуратураның бюджеттен тыс шотына толықтыру бойынша 2,9 мың теңге түсті. Жергілікті өкілді және атқарушы органдардың құқықтық актілеріне үнемі тексеру жүргізілді. Прокурордың наразылықтары бойынша Шымкент қаласы әкімінің 3 ауылдық және кенттік әкімдердің 48 заңсыз шешімі жойылды». Наразылықтар негізінен жекешелендіру, жер, бюджет, кәметке толмағандардың құқықтарын қорғау, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған адамдардың құқықтарын қорғау, сондай-ақ тұтынушылардың құқықтарын қорғауға бағытталған заңнаманың бұзылуына байланысты болған [22, 5 п.].

Көріп отырғанымыздай, Шымкент қаласындағы заң бұзушылықтың басым көпшілігі жекешелендірумен және экономикалық құқықбұзушылықтармен байланысты болған. Бұл қаланың жекешелендіру нысандарының көптігімен және шағын әрі орта бизнестің қарқынды дамуы арқылы түсіндіріледі. Сонымен қатар прокуратура органдары қаланың экологиясы мен көркін бұзу фактілерімен де біршама табысты түрде күрескен, оны архивтік деректерден көруге болады.

«Экология саласындағы заңдылықты қамтамасыз ету мақсатында прокуратура Шымкент қаласында шағын өзендер мен арналарды қорғау туралы заңнаманың қолданылуына тексеру жүргізді. Су кодексінің 21-бабы мен 106-бабы, сондай-ақ "Жер туралы" жарлықтың 98-бабы бұзылып, тексеру нәтижелері бойынша үйлердің басшылары мен тұрғындарына қатысты 11 әкімшілік іс қозғалды. Табиғатты қорғау бақылаушы органдарының басшыларына 6 ұсыныс енгізілді, заң бұзушылықтарды жою туралы 3 нұсқама жіберілді» [22, 5 п.].

Еліміз Тәуелсіздік алған соң, алыстағы ағайындар мен туған жерін бір көруге зар болып жүрген қандастар Шымкентке көші келе бастады. 2003 жылдың басына дейін Оңтүстік Қазақстан облысына 17 865 отбасы немесе 62 550 адам келген. Бұл жылдары еліміздің тарихында маңызды оқиғалар орын алып, тарихи күндерді атап өту жөнінде өнегелі істер атқарылды. Соның бірі – Оңтүстік Қазақстан облысындағы Ордабасы жерінде 1726 жылы жоңғар басқыншыларына қарсы азаттық күрестің басталуын еске алу және 1993 жылдың 27–29 мамырында Төле, Қазыбек, Әйтеке билерді еске алу күндерінің өткізілуі [23, 20 п.]. Осы оқиғалар негізінде 1994 жылдың 1 қаңтарынан бастап «Ордабасы» ұлттық тарихи-мәдени қорығы ұйымдастырылды. Оңтүстік өңірдегі облыс орталықтары қайта гүлденуде. Сол салада кезінде Шымкент қаласының әкімі болған Анарбек Орманбек: «Өлкеміз сулы да нулы. Географиялық жағынан ең қолайлы аймақпыз. Міне, осындай баға жетпес байлықты көзіміздің қарашығындай сақтай білуіміз керек» [24].

Шымкент қаласында 2006 жылы әлеуметтік салада да оңды істер жасалған. Оның кейбіріне назар аударалық. 2006 жылы Балалар мен жасөспірімдер үшін қосымша білім беру бюджеттік бағдарламасының Төлқұжатында 194 473 000 теңге бөлінген, бағдарламаның қаржыландыру көзі қалалық бюджет екені көрсетілген. Бюджеттік бағдарламаның мақсаты – мектептен тыс мекемелерде тәрбие ісін ұйымдастыру және осы мақсатқа жету үшін мәдени және шығармашылық үйірмелер ұйымдастыру [25, 135 п.]. Сонымен қатар, Шымкент қалалық мәслихатының 2006 жылғы 3 мамырдағы №28/258-3с шешімі мен 11 шілдедегі шешімдері негізінде білім беру ұйымдарының күндізгі оқу нысанының оқушылары мен тәрбиеленушілерін әлеуметтік қолдау қарастырылған. 2006 жылғы бюджеттік бағдарламаның Төлқұжатында 260 млн теңге бөлінген. Бағдарламаны қаржыландыру қалалық бюджет есебінен іске асырылады. Бөлінген қаржы қоғамдық жолаушылар көліктерінде (таксилерден басқа) жолаушылардың төмендегідей категориясына жеңілдіктер беруге бағытталған:

Жоғары оқу орындары мен орта арнаулы оқу орындарының күндізгі бөлімінің студенттері;

15 жастан асқан орта мектеп оқушылары;

Кәсіптік техникалық мектептердің оқушылары [25, 133 п.].

Шымкент қаласын абаттандыру мақсатында қала басшылығы тарапынан бірқатар игілікті істер атқарылған. «Елді мекендерді абаттандыру және көгалдандыру» деп аталған бағдарламаның Төлқұжатында құны 133 660 000 теңге деп көрсетіліп, қаланы көркейтуге осынша қаржы бөлінген.

Осы қаржының қалай жұмсалғанына аздап тоқтала кетсек:

Д.Қонаев көшесінің құрылысын аяқтау – 15 000,0 мың теңге;

Д.Қонаев көшесін жалғастыру – 48 869,0 мың теңге;

Төменгі Отырар мөлтек ауданын Дулати көшесімен қосу жұмыстары – 4 540,0 мың теңге;

Майлы Қожа, Байдібек би, Республика, Ташкент тас жолы, Жібек жолы, Қапал батыр, Момышұлы, Темірлан тас жолы, Аэропортқа барар жол, Желтоқсан, Мангельдин, Қазиев, Анаров, Түркістан, Гагарин, Дамбы, Дулати, Әл-Фараби, Тимирязев, Алпысбаев, Мәделі қожа, Қазыбек би, Алдияров, Пазиков, Тверь, Громов, Ш.Қалдаяқов, Сыпырған ата, Байтұрсынов, Ғ.Иляев, Жаңа жол көшелерін қайта жөндеу – 367 690,0 мың теңге [25, 135 п.].

Қаланы көріктендіру жұмыстары одан әрі мына бағыттарда жалғасқан:

Фонтандарды жөндеу және 9 фонтанды бірқалыпты жұмыс істетуге – 9 550,0 мың теңге;

12 тік ұңғылы скважинаны жөндеу, жер асты суларын төмендету және автоматты түрде қосу/ажырату құралы орнату – 9 000,0 мың теңге;

Жасыл желектерді күтіп ұстау және баптау – 37 650,0 мың теңге;

Облыстық «Жасыл ел» бағдарламасы бойынша ағаш отырғызу – 6 000,0 мың теңге;

Ағаштар отырғызу және күтіп ұстау – 11 665,3 мың теңге;

Көріктендіру элементтерін бояу – 4 750,0 мың теңге;

Әлеуметтік жарнамалар даярлау және орнату – 5 658,3 мың теңге;

Жол белгілерін сырлау – 7 539,8 мың теңге;

Қаланы мереке күндеріне даярлау – 13 000,0 мың теңге.

Бұл қаржыландыру 2006 жылғы теңге құнымен бөлінгенін ескерсек, қаланы көркейту үшін қыруар қаржы жұмсалғанын бағамдауға болады [25, 130–131 п.].

Қорыта келе, Шымкент қаласы еліміздегі үшінші мегаполис ретінде үздіксіз даму үстінде. Соңғы жылдардағы қаланың даму жоспарына сай жасалып жатқан қала әкімшілігі мен тұрғындардың еселі еңбегінің нәтижесі күн санап көрініп отыр. Жаңа мөлтек аудандар мен тұрғын үйлердің зәулім ғимараттары мыңжылдық тарихы бар Шымкент қаласын заманауи қалалар қатарынан көруге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Жолдасов С. Қазақстанның оңтүстік өңірінің тарихы (көне заманнан бүгінге дейін) Алматы: Үш қиян, 2009. -416 б.
2. Шымкент өңірлік мемлекеттік мұрағаты мемлекеттік мекемесі 1704-қ, 28-т, 159-іс, 5-п.,; 40-қ, 9-т, 10.381-іс, 10-п
3. Туркестанский Областной Государственный Архив Ф207. Оп10. Д.1437. Л.1999
4. Түркістан Облыстық Мемлекеттік Архиві 901қор, 1тізбе, 2 Іс, 55парақ
5. История крупных промышленных предприятий города Чимкент том 1 (1868-2021гг.) Сборник документов и материалов-Шымкент: 2023. 362 с.
6. ЦГА РК. Ф206. Оп1. Д.170. Л34-36., 42-42об
7. ТОГА Ф969. Оп.1. Св.19. Д.108. Л.3-4., 41, 43-44
8. ТОГА Ф538 Оп1 Св85 Д421 Л44
9. ТОГА Ф1262. Оп1. Св2. Д22. Л16-17
10. ТОГА Ф1262. Оп1. Св2. Д22. Л.94
11. ТОГА Ф.922. оп3. Св.153. Д741. Л.13-15
12. ТОГА. Ф.1011 Оп3. Св6. Д24. Л59-61, 68
13. Сахов С. Толқынды теңіз заманам – Шымкент Ордабасы, 2010. 328 бет
14. Алауханов Е. Қылмыстан қорғануға бола ма? – Алматы-Қазығұрт, 2005-144 бет
15. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағаты Қор 1009, Тізбе 1, бума 186, Іс 1266, 8п
16. Абдураймова З.М. 1967ж. т жазба уақыты 9.01.2026ж орны., Шымкент қаласы, 1990 жылдан бері тұрады.
17. Жанболатов С.Е. 1968 ж. т. Жазба уақыты 20. 01.2016ж. орны., Шымкент қ. 1989 жылдан бері тұрады.
18. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағаты Қор 1009, Тізбе 1, Бума 186, Іс 1266. П.3
19. Интервью взяла М.Лимаренко Газета Южный Казахстан., №73, 20-июня 2003 года
20. Шымкент қаласының тарихы, тарихи танымдық баян. М. Әбдәкімұлы Алматы. «Қаламгер» баспасы 2021. -306 б.
21. Шымкент. тарихи-ақпараттық жолбасшы. » «Кітап» Шымкент 1998. -78, 86-89 бет
22. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағаты Қор 1009, Тізбе 1, Бума 186, Іс 1266 П 5
23. Қазақстан Республикасы Ұлттық мұрағаты 4-қ, 1-т, 106-іс, 20-п
24. Орман А. Шымкент ерекше қала болады. Оңтүстік Қазақстан. 2007. 6-ақпан
25. Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік мұрағаты Қор 809, Тізбе 1, Бума 190. Іс 783. П.135-П.133., П.130-131

References:

1. Zholdasov, S. History of the Southern Region of Kazakhstan (from Ancient Times to the Present). Almaty: Üsh Qiyān, 2009. 416 p. [in Kazakh].
2. Shymkent Regional State Archive. F. 1704, op. 28, d. 159, l. 5; F. 40, op. 9, d. 10381, l. 10. [in Russian].
3. Turkestan Regional State Archive. F. 207, op. 10, d. 1437, l. 1999. [in Russian].
4. Turkestan Regional State Archive. F. 901, op. 1, d. 2, l. 55. [in Russian].

5. *History of Major Industrial Enterprises of the City of Chimkent. Vol. 1 (1868–2021): Collection of Documents and Materials.* Shymkent, 2023. 362 p. [in Russian].
6. Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK). F. 206, op. 1, d. 170, l. 34–36, 42–42 ob. [in Russian].
7. Turkestan Regional State Archive (TOGA). F. 969, op. 1, sv. 19, d. 108, l. 3–4, 41, 43–44. [in Russian].
8. Turkestan Regional State Archive (TOGA). F. 538, op. 1, sv. 85, d. 421, l. 44. [in Russian].
9. Turkestan Regional State Archive (TOGA). F. 1262, op. 1, sv. 2, d. 22, l. 16–17. [in Russian].
10. Turkestan Regional State Archive (TOGA). F. 1262, op. 1, sv. 2, d. 22, l. 94. [in Russian].
11. Turkestan Regional State Archive (TOGA). F. 922, op. 3, sv. 153, d. 741, l. 13–15. [in Russian].
12. Turkestan Regional State Archive (TOGA). F. 1011, op. 3, sv. 6, d. 24, l. 59–61, 68. [in Russian].
13. Sakhov, S. *My Time — A Stormy Sea.* Shymkent: Ordabasy, 2010. 328 p. [in Kazakh].
14. Alaukhanov, E. *Is It Possible to Protect Oneself from Crime?* Almaty: Qazygurt, 2005. 144 p. [in Kazakh].
15. South Kazakhstan State Archive. F. 1009, op. 1, d. 1266, l. 8. [in Russian].
16. Abduraymova, Z. M. (b. 1967). Interview recorded on January 9, 2026. Shymkent. Resident since 1990. [in Kazakh].
17. Zhanbolatov, S. E. (b. 1968). Interview recorded on January 20, 2016. Shymkent. Resident since 1989. [in Kazakh].
18. South Kazakhstan State Archive. F. 1009, op. 1, d. 1266, l. 3. [in Russian].
19. Limarenko, M. Interview. *Yuzhny Kazakhstan Newspaper.* No. 73, June 20, 2003. [in Russian].
20. Abdakimuly, M. *History of the City of Shymkent: A Historical and Educational Study.* Almaty: Qalamqer, 2021. 306 p. [in Kazakh].
21. *Shymkent: Historical and Informational Guidebook.* Shymkent: Kitap, 1998. pp. 78, 86–89. [in Kazakh].
22. South Kazakhstan State Archive. F. 1009, op. 1, d. 1266, l. 5. [in Russian].
23. National Archive of the Republic of Kazakhstan. F. 4, op. 1, d. 106, l. 20. [in Russian].
24. Orman, A. “Shymkent Will Become a Special City.” *Yuzhny Kazakhstan Newspaper.* February 6, 2007. [in Kazakh].
25. South Kazakhstan State Archive. F. 809, op. 1, d. 783, l. 135, 133, 130–131. [in Russian].